

QƏDİM TÜRK LƏRİN İNANC SİSTEMİNDƏ BOZQURD MOTİVİ

Elvin BABAYEV,

*AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,
BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin kiçik elmi işçisi,
babayevelvin90@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: qədim türklər, din, qurd, totem, xalq inancı, dastan.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: древние тюрки, религия, волк, тотем, народное верование, дастан (эпическое произведение).

KEY WORDS: ancient turks (the Gokturks), religion, wolf, totem, folk beliefs, dastan (epic story).

Türk inancının əsasını təktanrıçılıq təşkil etməsinə baxmayaraq, bu dəyərlər sistemində digər təbiət motivlərinin xüsusi rolu vardır. Bu hallar qədim türk cəmiyyətlərinin ilkin dinlərinin xalq arasında yaşayan təsirlərindən qaynaqlanır. Hər bir xalqın özünün xarakterini ifadə etdiyi totemi olduğu kimi, türklərin də totemi yalnızca mənasına gələn “bozqurd”dur. Qədim türklər qurdu “böri” adlandırmışlar. Ona “bozqurd” deyilməsinin səbəbi isə “boz” rəngin ilahi mənə kəsb etməsindən irəli gəlirdi. Oğuzlar onu “göy saçaqlı bozqurd” şəklində təsvir edirdilər [1, s. 196]. Xalq dastanlarında, deyimlərinə və inanclarında da qurd motivi öz liderliyini qoruyub saxlamışdır.

Bir çox tədqiqatçı totemizmi insanlığın ilk dini sayır. Totemizmin başlıca xüsusiyyətləri bunlardır: inanca görə, eyni totemi olan kəslər eyni atadan gəlir; fərdlər totemin adını, işarəsini daşıyır; oxşar totem ətrafında toplanan insanların bir-biri ilə evlənmələri, o cümlədən totem sayılan heyvan və ya bitkini yemək qadağandır. Totemin öz üzvlərinə yardım etdiyi, onları müxtəlif təhlükələrdən qoruduğuna inanılırdı. Ümumiyyətlə, bütün heyvanlar totem sayılırdı. Bəzən də hər hansı heyvanın yerinə onun bir hissəsi (quyruğu, dili, pəncəsi, tükü və s.) totem olaraq qəbul edilirdi. Heyvan totemi ən çox ovçuluqla dolanan primitiv cəmiyyətlərdə müşahidə olunur [2, s. 10].

Qobustan qayaüstü təsvirlərində rast gəlinən heyvan rəsmləri əsasən insanların gündəlik həyatları ilə əlaqəsi olan heyvanlardan ibarətdir. Türkiyəli tədqiqatçı alim Bahəddin Ögel bu kimi heyvan növlərini daha qədim türk cəmiyyətindən qalan totemizmin və şamanizmin izləri adlandırmışdır. Oğuz dastanlarına görə, hər boyun bir quş simvolu olmuşdur. Onlar da əsasən yırtıcı quşlardan seçilmişlər. Moğol tarixçisi Rəşidəddin bu quşları moğol kəlməsi olan Onqonla ifadə etmişdir. Kəlmənin türkcə qarşılığı isə “kök və mənşə” anlamına gələn “töz”dür. Həmin sözlə türklər hər hansı bir heyvandan və ya quşdan törədiklərini ifadə edirdilər [3, s. 32]. Bu isə bir daha qurd motivinin totemizmin qalığı və onun izləri nəticəsində var olmasını göstərir. Təbii ki, bunun əksini düşünənlər, yəni totem olmadığını deyənlər də vardır.

Türk inanc sistemində qurd motivi ilk dəfə Mehmet Fuad Köprülü tərəfindən gündəmə gətirilib. O, türk ədəbiyyatının mənşəyi ilə bağlı tədqiqatlarının birində bu məsələni belə şərh edib: “Türklərin dini həyat tərzini təşkil edən bütün bu ayinlər onların özlərini “Qurd nəslı” saydıqlarını, yəni qurdu özləri üçün totem qəbul etdiklərini göstərir”. Bir sıra tədqiqatçılar (P.J. Starlenberq, Patoriv, Keppers, Zalotarev, Zelenin, J.P.Roks, Gunda, Ziya Gökalp, Fuad Köprülü, Abdülkadir İnan, Osman Turan) türk inanc sisteminin mənşəyini totemizmə bağlayırlar. J.P.Roksa görə, sonrakı mərhələdə türk inanc sistemi təkmilləşərək “Tenqriçilik” formasını almışdır [1, s. 196-197]. Məşhur fransız türkoloqu Jan Pol Roksa türklərin kökü ilə bağlı iki önəmli heyvandan bəhs edir. Bunun birincisinin və daha qədiminin buğa olduğu, sonralar isə qurdun buğanı əvəzlədiyi görüşündədir [4, s. 151]. Tapılan arxeoloji materiallar arasında ən qədim dövr türk mədəniyyəti ilə bağlı buğa ünsürlərinə çox rast gəlinmişdir. Şumerlərlə bağlı araşdırmalarda tapılan qabların və digər əşyaların üzərində buğa rəsmlərini görmək mümkündür.

Türklərin mənşəyindən bəhs edən rəvayətlərdə bildirilir ki, qətlə yetirilən qədim türklərdən yalnız bir uşaq sağ qalmış və həmin uşaq qurd tərəfindən Turfanın şimal-qərbində bir mağaraya gətirilmişdir. Daha öncədən türklər Turfanın qərbində məskən salıblarmış. Bu ərazilər təxminən Aral və ya Balxaş gölünün ətraflarıdır [5, s. 2]. Eyni zamanda, qeyd edək ki, qurd göytürklərdən əvvəl də türk əfsanələrində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Hunlardan bəhs edən bir əfsanədə qurd çöldə ölümə tərki edilən uşağı əmizdirmişdir [6, s. 112]. Bütün türk boylarında törəniş dastanlarında qurdla bağlı fikirlərə rast gəlinir. Çox maraqlı nüansdır ki, digər xalqların törəniş rəvayətlərində də qurd ünsürü vardır. Romalıların törəniş rəvayətlərində də Romul və Rem adlı əkiz uşaqları bir qurd xilas edir.

Göytürklər, Çin qaynaqlarında qeyd olunduğu kimi, Asiya hunlarının soyundandırlar [1, s. 97]. 630-cu ildə Bulqar dövlətini quran hökmdarın ismi də Kourt (Qurd) Doulo idi. Priskin bildirdiyinə görə, Qurd Asiya hun hökmdarları ailəsindən gəlirdi [7, s. 131]. Qurdun ölümündən sonra (665-ci ildə) xəzərlərin hücumu ilə Bulqar dövləti süqut etdi. Xalqın bir qismi şimala tərəf köçüb Volqa bulqarlarını təşkil etdilər [8, s. 37].

Orxon kitabələrində ilk dəfə 717-ci ildəki qiyamlar səbəbindən adı çəkilən uyğurların adları Çin qaynaqlarında fərqli şəkillərdə qeyd olunmuşdur. Çin qaynaqlarında soyunun Asiya hunlarından gəldikləri bildirilən uyğurlar bir rəvayətə görə, Hun hökmdarının qızı ilə bir qurddan törəmişdir [7, s. 131]. Maraqlı cəhət odur ki, burada “erkək” qurd motivi ön plana çəkilir. Eyni analogiyayı Çingiz xanın şəcərə rəvayətində də görmək mümkündür. Məşhur türkoloq alim Prof. Dr. Ramiz Əskərin tərcümə etdiyi “Monqolların Gizli Tarixi” əsərində bildirilir ki, Çingiz xaqanın əcdadları ulu Tanrının təqdiri ilə yaradılmış boz qurd və bəyaz bir diş maral idi. Onlar dənizi keçib Onon çayının mənbəyi ilə Burhan-xaldun (dağı) civarına yerləşəndə Bataçihan adlı bir oğulları doğulmuşdur [9, s. 62]. Lakin müəllif burada Ulu Tanrı anlamı ön plana çıxaraq inanc sisteminin əsasını tək tanrıçılığın təşkil etdiyini bildirir.

Qədim dövlətçilik ənənəsinə malik türklər 16 imperiya qurmuş, güclü ordu sistemi və nizamlı idarə üsuluna sahib olmuşlar. Əski türkcədə “böru” adlandırılan qurd Çin mənbələrində “foli” şəklində keçmiş, göytürklərin mühafizə alayının əsgərlərinə də bu ad ver-

ilmişdir [3, s. 37]. Türk xaqanlarının psixoloji cəhətdən özlərini qurdla bütünləşdirdikləri “Aşina” kəlməsi monqol dilində “zadəgan qurd” mənasını verir [10, s. 202]. Bütün xaqanlar özlərini qurd soyundan – Aşina ailəsindən gəldiklərini hesab edirdilər. Türklərin qurduğu dövlətdə mərkəzə tabeçiliyi təmsil edən bir hökmdar, bir məclis, bir icra heyəti (Nazirlər kabineti) vardır. Eyni zamanda, bu xüsus xaqanlıq sənədi ilə də müəyyən edilirdi. Məsələn, Göytürklərdə qızıl qurd başlı bayraq daim şərq qanadının hökmdarında olar, onun sarayının və ya otağının qarşısında dalğalanardı. Çin imperatoru 581-ci ildə Göytürk xaqanlığının qərb qolunu şərqdən ayırmaq istədiyi zaman oradakı Tarduya bir qızıl qurd başlı bayraq göndərmiş və onu göytürklərin xaqanı olaraq tanıdığını bildirmişdi. Bu vəziyyət digər türk dövlətləri üçün də belə idi [7, s. 131]. Qədim türk ellərində hakimiyyət nişanələri otaq və ya xaqanın çadırı, taxt və tuğ (xaqanın bayrağı), təbil, qotuz və yaydan ibarət idi. Xaqanın bayrağının – tuğun ucuna qızıldan bir qurd başı taxılırdı. Bu həmin xaqana bir növ kut – müqəddəslik verilməsi demək idi.

Türk mədəniyyət tarixində heyvan totemlərinin dövlət simvolu olmasına çox rast gəlinir. Dövlət müqəddəsliklə simvolizə edilməliydi [11, s. 23]. “Göydə bir günəş olduğu kimi, yerdə də bir günəş olmalıdır” deyimi məhz bu inancdan qaynaqlanırdı. Bütün türk xaqanlarında bu xarakterik xüsusiyyəti görmək mümkün idi. Hökmdar Tanrı “kut”un daşıyıcısı sayılırdı. Əmir Teymurun Osmanlı imperiyası ilə 1402-ci ilin aprel ayında apardığı döyüş də bu səbəbdən ola bilərdi. Çünki Əmir Teymur döyüşdən sonra torpaq zəbt etməyərək və İldırım Bəyazidi əsir götürərək geri dönmüşdür. Sanki istəyinə çatmış kimi görünməsi bu qənaəti gücləndirir.

Qurd yırtıcı heyvanlar cinsindən itlər sinfinə daxil olan canavarlar növünü təşkil edir. Amma türk inancında qurd canavar hesab olunmur. “Bozqurd” və ya “göy saçaqlı qurd” adlanan heyvan yalquzaqdır, yalnız müəyyən zamanlarda zühur edir. Yəni o, heyvanlar kimi təbiətdə yaşamır. Ancaq ehtiyac olduğunda, türklərin çətin zamanında üzə çıxır [1, s. 200]. Adının “Bozqurd” olması da müqəddəsliyini göstərir. Müqəddəs qəbul edilən və tanrısal sayılan qurd deyil, məhz “Goyqurd” və ya “Bozqurd”du. Qurd heç vaxt türklərdə sitayiş edilən varlıq olmamışdır. Qurd Tanrının təcəlli etdiyi varlıqdır [12, s. 75]. Göytürk hökmdarları və Çingiz xan üçün qurdun təcəllisi Tanrının onlara bir müjdə verməsi mənasına gəlirdi. Çingiz xan çətin vaxtlarda çəkildiyi dağda qurdun ona görünməsi ilə Tanrının ona ilahi bir xəbər verdiyinə inanmışdı. Burada incə bir nüans vardır. Türklər Tanrının təcəlli etdiyi varlığı ilah hesab etmirlər. Məsələn, Tuva türkləri Tanrının təcəlli etdiyi kolları Tanrı qəbul etməyiblər. Bu təsəvvür İslam təsəvvüf anlayışında “vəhdəti-vücut”la eyniləşdirilir. “Ondan olmaq, O olmamaq” anlayışı hürufilikdə “ənəlhəq” düsturuna çevrilmişdir. Bütün bunlar türk inanc sisteminin təsir dairəsinin nə qədər geniş olduğunu deməyə əsas verir [1, s. 200]. Türklərdə təbiət ünsürlərinin müqəddəs sayılması isə əsasən onların Tanrıdan olma səbəbindən qaynaqlanırdı. Bu fikir Panteizmə oxşasa da, onunla ziddiyyət təşkil edir. Panteizmdə təbiət yaradıcıdır. Türklərdə isə təbiət Yaradandır, onun bir nişanəsidir, varlıq dəlilidir.

Türk xalq inanclarında da qurdun müqəddəs sayılması nümunələri mövcuddur. Bunlar qurd izinin müqəddəsliyinə, bu izə ayaq basanın uğura vəsilə olacağına inam, das-

tanlardakı Boz Qurdun yol göstərən olduğu inancı və s.-dir. Bununla yanaşı, ələvi-müsəlman türk coğrafiyasının Bolqarıstan nahiyəsində Novruz alovunun sönən külləri üzərinə saman tökürlər. Səhəri gün bu küllərdə qurd izi aranır. İnanca görə, izlər kimin evinə doğru getmişsə, həmin ildə o adamı uğurlar və xoşbəxtliklər gözləyir. Bu inanclar qədim inancların qalığı olaraq min illər ərzində öz varlığını qoruya bilmişdir [11, s. 37].

Mahmud Kaşğarının "divan"ında da qurdla bağlı bir çox deyimlərə rast gəlinir: "Qurd qonşusunu yeməz. Çöldə qurd ulasa, evdə itin bağı yarılar [13, s. 119]. Bütün bu nüanslar qurdun xalq inancında bir məğrur obraz kimi yaddaşda qalmasını göstərir.

Tarixən azərbaycanlıların yaşadığı qədim ərazilərdə də qurd adı ilə bağlı bir çox toponimlərə rast gəlinmişdir. İndiki Ermənistan ərazisi uzun illər qədim türklərin dədə-baba yurdu olmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, türklərin xalq inancları öz təsirini toponimlərə də göstərə bilmişdir. Məsələn, Sərdərabad mahalı Qurduqolu kəndi, Qarnibasar mahalı Qurd kəndi, Aparan mahalı Qurd-Əli kəndi [14, s. 52-54], Gorus rayonu Qurdbulaq kəndi, Sərdarabaq mahalı Qurdbulaq kəndi [15, s. 28]. Lakin zaman keçdikcə ermənilər azərbaycanlıların bu torpaqlara bağlılığını sübut edən bütün yer adlarını dəyişdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkbər Nəcəf. İnanç Yaddaşı. Bakı: 2014.
2. Fuat Bozkurt. Türklərin Dini. İstanbul: 1995.
3. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi. 1-ci cild. Ankara: 1993.
4. Jean Poul Roux. Türklərin və Moğolların Eski Dini // tərcümə: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil. İstanbul: 1998.
5. Hikmet Tanyu. İslamlıktan Önce Türklərdə Tek Tanrı İnançı. Ankara: 1980.
6. Ahmet Karadoğan. Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü, Milli Folklor Dergisi, Ankara, sayı 57, 2015.
7. İbrahim Kafesoğlu. Türk Milli Kültürü. İstanbul: 1998.
8. Cavad Heyət. Türklərin Tarix və Mədəniyyətinə Bir Baxış. Bakı: 1993.
9. Moñqolların Gizli Tarixi // tərcümə: Ramiz Əskər. Bakı: 2011.
10. Lev Nikolayeviç Qumilev. Hazar Çevresinde Bin Yıl // çev.: Ahsen Batur. İstanbul: 2003.
11. Yaşar Kalafat. Türk Halk Kültüründe Kurt-2. Ankara: 2009.
12. Namık Aslan. Kurt Motivinin Türk Mənşə Efsanelərindəki Anlamı Üzerine, Milli Folklor, 2010, sayı 87.
13. Kaşğarlı Mahmud və Divan-ü Lüğat-it Türk. İstanbul: Toker Yayınları, 1984.
14. Qiyasəddin Qeybullayev. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: 1992.
15. Sitarə Mahmudova. Ermənistanda Türk Mənşəli Yer Adları. Bakı: 1995.

Эльвин Бабаев
**МОТИВ “БОЗГУРДА” В СИСТЕМЕ ВЕРОВАНИЙ
 ДРЕВНИХ ТЮРКОВ**

АННОТАЦИЯ

В тюркской системе верований мотив волка является наиболее распространенным понятием. У всех народов есть свой принятый тотем животного. Этот тотем показывает одновременно и характер этого народа. В тюркском веровании это животное называется «Бозкурт» (Серый Волк). Древние тюрки называли его ещё и «бёрю». Все легенды о происхождении тюрков связаны с мотивом серого волка: самца и самки. Такие элементы выявляют, что тотемизм является самым первым верованием древних тюрков. Следы тотемизма можно найти в основе всех древних религий.

Elvin Babayev
**THE BOZQURD MOTIVE IN THE ANCIENT TURKISH
 BELIEF SYSTEM**

ABSTRACT

All nations adopted one «ancestor animal» for themselves. The ancestor animal is the expression of nature of those peoples. The so-called animal for Turks is «Bozgurd» (Gray Wolf) in the meaning of “yalguzaq” (Alone Wolf)». The ancient Turks called wolf «boru». The most of legends about the origin of Turks is related to the wolf: both she-wolf and male wolf. These kind of animal elements show that the origin of the primary religion of the ancient Turkic communities was totemic. Totemism can be found in the origin of all ancient religions.